

विशेष गरजा असलेली बालके आणि मार्गदर्शन

डॉ. पंजाब शिवहरराव पडूळ,
कक्ष अधिकारी, परीक्षा विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

या विश्वात जन्माला आलेली प्रत्येक व्यक्ती आपले स्वतःचे एक स्वतंत्र व्यक्तिमत्व घेवून जन्माला येत असते. साहजिकच कोणतेही मुल (विशेष गरजा असणारे सोडून) सर्वसामान्य प्रवृत्तीचे आढळणार नाही. एखाद्या माणसाचे वागणे चार चौघासारखे नसले तर आपण त्याला अपवादात्मक समजतो. शाळेत काही विद्यार्थी मंद बुद्धीचे असतात तर काही विद्यार्थी असामान्य बुद्धीचे असतात. काहिंच्या बाबतीत दिसण्यात दोष असतो तर काहिंच्या बाबतीत असण्यात निरीक्षण केल्यास काही महत्त्वाच्या बाबी लक्षात येतात.

१. वर्तनाचा एखादा पैलू अत्यंत कमी प्रमाणात दाखविणाऱ्या व्यक्ती थोड्या असतात.
२. अत्यंत जास्त प्रमाणात दाखविणाऱ्या व्यक्तीही थोड्या असतात.
३. बहुतेक व्यक्ती वर्तनाचा एखादा पैलू सरासरी प्रमाणात दाखवितात.

विशेष गरजा असलेले बालक म्हणजे काही ना काहीतरी कमतरता/ आत्यंतिकता / व्यंग किंवा विकृती असलेले बालक- अशी बालके सामान्य बालकांप्रमाणे सहजगत्या वाढू शकत नाहीत. त्यांचा विकास घडविण्यासाठी , त्यांच्या शिक्षणासाठी विशेष योजना आखाव्या लागतात.

विशेष गरजा असलेल्या बालकांच्या अध्ययन समस्या हाताळण्यातील पहिली पायरी म्हणजे त्यांचे नेमके स्वरूप ओळखणे. काहीवेळा अपंगत्व मोठ्या प्रमाणावर नजरेत भरणारे दिसते तर काही वेळा आपल्याला निरीक्षणावरून व वर्तनावरून जाणून घ्यावे लागते.

विशेष गरजा असलेल्या बालकांची वर्गवारी आपण पुढील प्रकारे करू शकतो.

१. दृष्टिदोष असलेली
२. श्रवणदोष असलेली
३. वाचादोष असलेली
४. इतर शारीरिक दोष असलेली (उदा.पालिओमुळे किंवा अपघातामुळे हात, पाय निकामी होणे)
५. बहुविकलांग (मेंदूचा पक्षाघात - सेरेबल पाल्सी)
६. मतिमंद - सर्व सामान्य व्यक्तीचा बुद्ध्यांक ९० ते ११० या दरम्यान असतो, मतिमंद व्यक्तीचा बुद्ध्यांक ७० पेक्षा कमी असतो.

७. भावनिक दोष किंवा संघर्ष असलेली- यामुळे मुलामध्ये अनेक तऱ्हेच्या सवयीचे, आचरणाचे, वर्तनविषयक, शारीरिक किंवा व्यक्तिविषयक विकार निर्माण होवू शकतात. वेगवेगळ्या प्रकारचे भयगंड (फोबिया) असलेली, आत्मकेंद्री, नैराश्यग्रस्त मुले या प्रकारात मोडतात.
८. सामाजिक दृष्ट्या असमायोजित - समाजाने आपली बांधणी आणि कामकाज व्यवस्थितपणे चालावे यासाठी काही नियम आखून दिलेले असतात. ही जबाबदारी ओळखून न वागणाऱ्या किंवा जाणून बुजून नियम तोडणाऱ्या व्यक्तीला समाज कायद्याने गुन्हेगार ठरवतो. हे झाले मोठ्या माणसांच्या बाबतीत मात्र मुले जेव्हा अशी वगतात, तेव्हा त्या मुलांना समाज प्रौढ गुन्हेगारांप्रमाणे वागवत नाही. मात्र त्यांच्या वर्तनात सुधारणा होणे गरजेचे असते. अशा समाजाची समायोजन साधू न शकणारी मुले या प्रकारात मोडतात.
९. स्वमग्न - मुलांच्या वाढीच्या वयात दिसणारी ही एक गुंतागुंतीची समस्या आहे. स्वतःच्याच विश्वात सातत्याने रमणे म्हणजे स्वमग्नतेची स्थिती असे म्हणता येईल. ही मुले वास्तव परिस्थिती पासून अलिप्त राहतात. भोवतालच्या मित्रमैत्रीणीशी, नातेवाईकांशी काहीही देणे घेणे नाही अशी वागतात. म्हणजेच ही एक भाषेच्या संप्रेषणाची / देवाणघेवाणीची समस्या आहे. त्यामुळे मुलांना स्वतःला काय हवे हे सांगताना अडचण येते. आई-वडिल, जवळपासचे लोक काय सांगतात हे कधीही कळत नाही. **स्वमग्नतेची अजून काही वैशिष्ट्ये आहेत. मात्र प्रत्येक स्वमग्न मुलाची लक्षणे / वैशिष्ट्ये वेगवेगळी असतात. काही लक्षणे.**

- १) असंबद्ध हसणे, खिदळणे, पुन्हा पुन्हा म्हणणे.
- २) दिनक्रमातील बदल सहन न होणे.
- ३) नजरा नजर टाळणे.
- ४) खूप शारीरिक हालचाली किंवा निष्क्रियता.
- ५) रडण्याचे आकांडतांडव, कारण नसतांना विव्दळणे.
- ६) पुन्हा पुन्हा तेच करणे व वस्तू भोवऱ्यासारख्या फिरवणे.
- ७) इतरांमध्ये न मिसळणे.

या मुलांना शिकविण्यासाठी साचेबंद आखीव अध्यापन (टीच), चित्रबोली (पेक्स), इंड्रियानुभवांचे एकत्रिकरण (एस आय सी), सकारात्मक प्रेरणा (लोव्हास पध्दती), इ. वेगवेगळ्या पध्दतींचा वापर करतात. मात्र कोणत्याही पध्दतीचा वापर करण्यापूर्वी प्रत्येक मुलाच्या वैयक्तिक गरजा लक्षात घेणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

१०. अध्ययन अक्षम - वर्गामध्ये काहीवेळा सर्वांना गोंधळ वून टाकणारी मुले असतात. ही मुले शारीरिक दृष्ट्या अत्यंत चांगली असतात. ऐकणे किंवा पाहणे, चालणे यात कोणताही दोष नसतो. ती मतीमंद सुध्दा नसतात. पण त्यांना शालेय शिक्षणात ठराविक विषयात अडचणी येतात. ठराविक संकल्पना समजण्यास अवघड जातात व ती मागे पडतात. अशा मुलांना अध्ययन अक्षम किंवा शैक्षणिक अक्षम म्हटले जाते. अध्ययन अक्षमता हे

लपलेले, लवकर लक्षात न येणारे व्यंग आहे. त्यामुळे असा विद्यार्थी ओळखणे अवघड जाते. अशा विद्यार्थ्यांना आळशी ठराविक चुका करणारे , धांदरट अशी विशेषणे लावली जातात. ही मुले ठराविक विषयातील ठराविक क्रिया करतानाच फक्त चुका करतात.

शिकण्यासाठी आवश्यक अणारी कुवत व कौशल्य प्राप्त करणे व वापरणे याबाबत समस्या असणे म्हणजे अध्ययन अक्षमता असणे होय.

अध्ययन अक्षमतेबद्दलची काही ठळक वैशिष्ट्ये :

- अध्ययन अक्षमता बहुतांशी आनुवंशिक असते.
- अध्ययन- अक्षमता असलेला प्रत्येक विद्यार्थी हा स्वतःची वेगळीच समस्या असलेला असतो. त्यामुळे एकासाठी वापरलेली पध्दती ही दुसऱ्यासाठी तंतोतंत यशस्वी ठरेलच असे सांगता येत नाही.
- कोणत्याही वर्गात अशा प्रकारचे विद्यार्थी ४ ते १० टक्के पर्यंत असू शकतात.
- ही जन्मजात अक्षमता आहे , हा मानसिक आजार नाही, तसेच याला कोणतेही औषध नाही. आयुष्यभर ही अक्षमता कायम असते. मात्र त्यावरील योग्य उपाय केल्याने विद्यार्थ्याला त्यावर मात करण्यासाठी प्रभावी ठरणाऱ्या सुयोग्य पध्दती शिकता येतात.
- मुले व मुली या दोघांमध्ये सारख्याच प्रमाणात अध्ययन अक्षमता आढळून येते.
- अध्ययन अक्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांप्रमाणे किंवा त्यापेक्षा चांगली असू शकते.

अध्ययन अक्षमता म्हणजे काय नाही

- अध्ययन अक्षमता ही बौद्धिक दुर्बलता नाही.
- अध्ययन अक्षमता असलेला विद्यार्थी गती विषमता असलेला विद्यार्थी नाही.
- ही अक्षमता म्हणजे विद्यार्थ्यांचा आळशीपणा किंवा बेफिकरी वृत्ती किंवा रोग नाही.
- चंचल, अस्थिर विद्यार्थी किंवा लक्ष केंद्रित न करू शकणारा विद्यार्थी अध्ययन अक्षमता असलेला विद्यार्थी म्हणता येणार नाही.
- भावनिक असुरक्षतेमुळे अभ्यासात मागे पडणारा विद्यार्थी हा अध्ययन अक्षमता असलेला विद्यार्थी नाही तो मनोरुग्णही नाही.

- कुटूंबात शिक्षणाची परंपरा नसल्याने प्रथमच शालेय शिक्षण घेत असल्याने मागे पडणारा विद्यार्थी म्हणजेच अध्ययन अक्षमता असलेला विद्यार्थी म्हणता येणार नाही.

अध्ययन अक्षमता असण्याच्या काही कारणांची शक्यता

ही अक्षमता असून एका निश्चित कारणांमुळे होते असे सांगता येणे कठिण आहे. मात्र आनुवंशिक असावी. जन्मजात अशा मुलांच्या मेंदूच्या पेशींची रचना व कार्य नेहमीपेक्षा वेगळी असतात. हा दोष मेंदूच्या विकासामध्ये मुळातच असू शकतो. या व्यतिरिक्त जन्माच्या वेळी मेंदूला काही कारणामुळे सोम्य इजा पोचली. उदा. फोरसेप्स डिलिव्हरी, आकडी येणे, मूल गुदमरणे किंवा अकाली प्रसूती इ. कारणामुळे मेंदूला ऑक्सिजनचा पुरवठा कमी झाला तर ही समस्या निर्माण होते. निसर्गतःच डाव्या हाताने लिहिणाऱ्या मुलाला उजव्या हाताने लिहिण्याची सक्ती केल्यासही ही अक्षमता निर्माण होवू शकते असे मानले जाते.

अध्ययन अक्षमतेचे प्रकार

अध्ययन अक्षमतेचे अनेक प्रकार आहेत. मात्र त्यातील तीन महत्त्वाचे प्रकार खालीलप्रकारे

- १) सिलेस्विक्या
- २) डिसग्राफिया
- ३) डिसकेलक्यालिया

शिक्षक व अध्ययन अक्षमता विद्यार्थी

अध्ययन अक्षमता हा मेंदूच्या कार्याच्या विकासामध्ये निर्माण होणारा एक अडथळा आहे. तो आजार नाही. त्यामुळे इतर आजारांप्रमाणे औषधोपचाराचा यासाठी उपयोग होत नाही. कृती परत परत करायला लावून अडथळा दूर होत नाही.

शिक्षकांनी या समस्याप्रधान विद्यार्थ्यांकडे सन्द्दयतेने बघावे. अशा विद्यार्थ्यांना ओळखण्यास शिकावे. अशा विद्यार्थ्यांना वेधळा, निष्काळजी, आळशी अशी विशेषणे लावू नयेत. त्यांच्या लेखनाला अपूर्ण, शब्दलेखन वाईट, अक्षर खराब असे नकारात्मक शेरे देण्याचे टाळावे. त्यांची बुद्धी सामान्य वा त्यापेक्षा चांगली असल्याने त्यांना सोप्या शब्दांत समस्या समजून सांगावी. तसेच त्यावर मात करणाऱ्या प्रयत्नात आपण त्यांच्याबरोबर आहोत हा विश्वास द्यावा.

- हस्ताक्षरास विशेष महत्त्व देवू नये.
- अशा विद्यार्थ्यांचे लेखी काम कमी करावे.

- वाचन लेखन यात सतत येणाऱ्या अडथळांमूळे दोन्ही गोष्टींचा कंटाळा येतो. कितीही प्रयत्न केले तरी परीक्षेत यश त्यामानाने मिळत नाही. त्यामुळे अभ्यास शाळा याबद्दल तिटकारा निर्माण होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- अशा विद्यार्थ्यांची स्वप्रतिमा आधीच कमकुवत असते. तीवर परिणाम होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- त्यांना आपली उणीव समजते पण असे का होते ते समजत नाही ते तोंडी समजावून द्यावे.
- न्यनगंड निर्माण होवू देवू नये.
- महत्त्वाच्या सूचना पुनः सांगाव्यात.
- अशा विद्यार्थ्यांना गटात काम करण्याची शिकण्याची संधी द्यावी व बरोबरच्या विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने शिकण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
- गणितातील चिन्हांसाठी वेगवेगळे रंग निश्चित करावे व तेच सतत वापरावे जसे उणे (-) म्हणजे लाल रंग.
- संपूर्ण पान उघडून वाचताना असा विद्यार्थी भांबावतो. पण पट्टीचा वापर करून केवळ ती ओळ वाचायला शकवावे.
- निबंधाचे विषय देताना विद्यार्थ्यांना त्याचा आवडीचा विषय निवडू द्यावा. त्यामुळे विद्यार्थ्यांला लिहिण्यास प्रोत्साहन मिळेल.
- दोन विद्यार्थी मिळून काम करण्यास प्रोत्साहन द्यावे. एक हुशार विद्यार्थी व एक अध्ययन अक्षमता असलेला विद्यार्थी अशी जोडी लावावी व अक्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांला फळयावरचे उतरवून घेण्यास मदत करण्यास हुशार विद्यार्थ्यांला सांगावे.
- त्यांची आवड ओळखून त्यासाठी वेळ देण्यास उत्तेजन द्यावे.
- अशा विद्यार्थ्यांचे मनोबल वाढविण्यासाठी त्याला जमेल असे काही जबाबदारीचे वर्गातील काम द्यावे.
- अशा विद्यार्थ्यांच्या पालकांशी सतत संपर्क ठेवावा. त्यामुळे घरातील पाठिंबा मिळेल व प्रगती व समस्या समजतील.
- अशा विद्यार्थ्यांसाठी परीक्षा पध्दती बदलावी. ज्यात तोंडी कामाला महत्त्व असावे. तोंडी उत्तरे, चर्चा यात जास्तीचा वेळ द्यावा. जास्त कालावधीच्या परीक्षा नसाव्यात.
- असा विद्यार्थी खूप छान काय करू शकतो ते पालकांच्या मदतीने शोधावे व त्याला उत्तेजन द्यावे.
- अतिशय जास्त अध्ययन अक्षमता आढळल्यास योग्य उपचारासाठी मार्गदर्शन शोधावे व त्याला उत्तेजन द्यावे.
- मात्र त्या आधी स्वतः विद्यार्थ्यांचे नीट निरीक्षण करावे.

कोणत्याही अपंगत्वामुळे बालकाचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि परिणामी आर्थिक विकास खुंटतो. त्यामुळे लवकरावत लवकर हे अपंगत्व लक्षात आले आणि विशिष्ट सोयी, साधने, तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन मिळाले तर हे अपंगत्व रोखण्यास मदत होते. या विद्यार्थ्यांना शिक्षकाबरोबरच पालकांचे सहकार्य मिळाले तर त्यांची प्रगती भरभर होते. यासाठी पालक मार्गदर्शन व समुपदेशन अत्यंत आवश्यक आहे. या मुलांच्या बाबतीत समाजाचा सकारात्मक दृष्टिकोन त्यांच्या प्रगतीला हातभार लावणारा ठरतो.

संदर्भ :

१. अपवादात्मक बालकांचे मानसशास्त्र
२. शैक्षणिक मानसशास्त्र
३. समावेशक शिक्षण (सर्व शिक्षा अभियान)
४. शिक्षक मार्गदर्शिका व्यवसाय मार्गदर्शन व निवड संस्था मुंबई.

